

TIJDSCHRIFT VOOR FILOSOFIE

Krisis

Vreemdelingen

№54 maart 1994

VREEMDELINGEN IN NEDERLAND: MIGRATIE, ETNICITEIT EN CULTUUR (1)

Michiel Leezenberg

Opeens zijn 'vreemdelingen' een sexy onderwerp geworden in de media en in het politieke debat. De onevenredige aandacht die ze krijgen geeft je de indruk dat ze een ernstige bedreiging van binnenuit vormen voor de ideologische zelfgenoegzaamheid die West-Europa aan het begin van de jaren negentig leek te hebben bereikt. De Koude Oorlog leek beëindigd met de onvoorwaardelijke economische overgave van de Oostbloklanden, de geschiedenis leek haar einde te vinden in een vreedzame Nieuwe Wereldorde, het verdrag van Schengen leek de gracht rondom het Fort Europa te gaan vormen. Maar in 1991 barstte het geweld los, in Somalië, Ethiopië, Irak, Joegoslavië en allerlei ex-Sovjetrepublieken; en onverwachts stonden ze daar, in grotere aantallen dan ooit, de mensen die aan het geweld van deze nieuwe toestand probeerden te ontkomen. En daar bleef het niet bij; in Nederland 'ontdekte' de politiek grote aantallen illegale buitenlandse werknemers; en in diverse Europese landen, maar vooral in Duitsland dat al snel van de euforie over de hereniging bekomen was, richtte rechtswaardig geweld zich op de vreemdelingen, met - tot dusver - het dagenlange beleg van een vluchtelingenpension in Rostock in augustus 1992 en de moordaanslag op vijf Turken in Solingen in mei 1993 als dieptepunten. Het leek alsof de publieke opinie zich opeens pijnlijk bewust werd van het feit dat er ook *in* het fort grote aantallen 'vreemdelingen' leefden, zonder geldige verblijfsvergunning, zonder paspoort van het gastland, zonder adequate beheersing van de taal, - een groep mensen waarover maar al te vaak aan de hand van vage generalisaties of zelfs vooroordelen werd gediscussieerd.

Maar ik wil het hier niet over vooroordelen hebben, noch over de vraag waarom 'vreemdelingen' juist nu zo'n prominent onderwerp in het publieke debat vormen. Ik wil hier alleen beargumenteren dat de problemen die 'wij' met 'vreemdelingen' hebben niet zozeer een kwestie zijn van een botsing van sterk verschillende culturen, maar vooral een sociaal-economische en politieke aard hebben. Vooral hoop ik de misplaatste vanzelfsprekendheid duidelijk te maken waarmee de notie 'cultuur' als een verklarende categorie wordt gehanteerd; in plaats daarvan wil ik een eerste aanzet tot een cultuurbegrip in Gramsciaanse termen van hegemonie presenteren. Een moderne, nationale cultuur is in deze optiek het resultaat van de samenhangende inspanningen van diverse - doorgaans met de staat verbonden - elites, en vereist een complex proces van verspreiding - zo niet oplegging - via media en onderwijs. Ruimtegebrek verhindert me alle nuances aan te brengen die de discussie verdient, dus ik zou de lezer willen verzoeken om al te boude uitspraken niet op te vatten als polemische kwinkslagen maar als noodzakelijke simplificaties, en als uitnodigingen tot verdere verkenning van de complexe realiteit die achter de politieke debatten dreigt te verdwijnen. Ook beperk ik de discussie

---

1 Dank aan Veit Bader, Pieter Pekelharing en Baukje Prins voor commentaar op een eerdere versie.

hier grotendeels tot de migranten afkomstig uit het zuiden en oosten van het Middellandse-Zeegebied, omdat juist deze groepen momenteel geïmagineerd lijken te worden, meer dan bijvoorbeeld de bevolkingsgroepen die uit de voormalige Nederlandse kolonies komen en de al dan niet legale migranten uit Oost-Europa.

1. De vreemdeling in onszelf?

Wat is een vreemdeling? Wie is een vreemdeling? Niet het minst bizarre aspect van de discussie is het feit dat haar hoofdonderwerp voornamelijk negatief gedefinieerd is. 'Vreemdeling' ben je niet op basis van de een of andere eigenschap, maar juist door wat je *niet* hebt: een staatsburgerschap of verblijfsvergunning voor het gastland, een goede integratie in de dominante cultuur, of een goede beheersing van de dominante taal. Vreemdelingen zijn anders dan de - van haar culturele superioriteit overtuigde - dominante bevolkingsgroepen, en krijgen in het gunstigste geval een neerbuigende toestemming om hun eigen cultuur te bewaren, zolang ze er hun omgeving maar niet mee lastig vallen. Naar hun verhaal wordt hooguit argwanend geluisterd: landsadvocaten en adviescommissies zijn er vooral op gebrand om asielzoekers als 'economische vluchtelingen' te ontmaskeren. Het klakkeloze gebruik van het begrip 'vreemdeling' voor een groot aantal mensen met sterk verschillende achtergronden depersonaliseert ze tot een abstracte, anonieme klasse, zonder stem, zonder identiteit en zonder verleden, met als enige eigenschap het onaangepast of ongenood zijn.

Toch zijn deze 'vreemdelingen' niet zelf het probleem; ze worden een probleemgeval door de houding van het land dat ze als vreemdelingen behandelt. Geen mens is vreemdeling van of op zichzelf; vreemdeling word je gemaakt door de staat of groep die je ontvangt of verstoot. Wie in abstracto over 'de vreemdeling' praat, helpt onopzettelijk mee om zulke praktijken van uitsluiting te legitimeren, zoals blijkt uit bijvoorbeeld Julia Kristéva's *Étrangers à nous-mêmes* (1988). Kristeva kent vreemdelingen geen andere eigenschappen toe dan de stereotypen die door de 'autochtone bevolking' van de Westeuropese landen aan ze worden toegeschreven: ontworteldheid, onvermogen de taal goed te spreken, zelfs seksuele losbandigheid. Voorts richt ze haar blik niet primair op de beweegredenen, de angsten of de verwachtingen van de vreemdelingen zelf, maar op de manier waarop ze in de loop van de geschiedenis in verschillende culturen zijn opgevangen. Typerend is dan weer dat ze uitsluitend de *westerse* geschiedenis behandelt, wat het ethocentrisme van haar benadering nog benadrukt.

Kristeva doet geen poging om het begrip 'vreemdeling' te definiëren. Integendeel, ze rekt het zó ver op dat voor haar *iedereen* tot een vreemdeling wordt. We kunnen slechts leren de vreemdeling in onze maatschappij (de migrant) te accepteren, suggereert ze, als we de vreemdeling in onszelf (ons onderbewuste) onderkennen. Dat klinkt mooi nobel en omarmend; maar voor de problemen waarmee we momenteel bijna dagelijks worden geconfronteerd hebben deze voorstellen helaas geen enkele waarde. In diverse Europese landen begint de vreemdelingenhaat steeds gewelddadiger vormen aan te nemen, en heeft soms dodelijke gevolgen. Als politiek en maatschappelijk probleem is de status van vreemdelingen in Europa momenteel te urgent en te tragisch om in individuele psychologische termen af te doen, en als politiek en maatschappelijk probleem wil ik het hier dan ook behandelen.

II. Comment devient-on étranger?

'De vreemdeling' is geen ontologische categorie, maar een historisch maaksel. Migratie en cultuurcontact hebben altijd bestaan; de problematisering, niet van specifieke culturen of bevolkingsgroepen, maar van vreemdelingen in het algemeen, is echter nieuw. Als een eerste benadering van deze problematiek zou ik daarom het verschijnsel van 'de vreemdeling' als structureel probleem willen verbinden met de vorming en consolidatie van de moderne nationale staat. Weliswaar zijn er goed gedocumenteerde premoderne gevallen waarin de verschijning van 'vreemdelingen' dramatische sociale en politieke gevolgen heeft gehad, zoals de Hellenistische periode in de Oudheid, de komst van de kruisvaarders in de Levant, en de kortstondige aanwezigheid van de Europeanen en het Christendom in zestiende-eeuws Japan, maar voorzover deze problemen creëerden, waren die van een fundamenteel andere orde dan degene die nu spelen. De ontwikkeling van moderne nationale culturen heeft het probleem van de vreemdeling als individu dat niet in een gegeven cultuur past, structureel en systematisch gemaakt, juist omdat de 'nationale cultuur' er tot een brandpunt van politiek beleid is geworden.

De natie-staat is een recente notie, evenals ons huidige cultuurbegrip, dat in belangrijke mate als legitimatie van de in de negentiende eeuw gevormde Europese staten heeft gewerkt (cf. Wolf 1982: 387). Volgens romantische filosofen zoals Herder heeft elk volk zijn eigen karakter, en deze 'volksaard' uit zich in een 'nationale cultuur': in muziek, klederdracht en folklore, maar bovenal in de nationale taal. Het tekort van zulke romantische theorieën is dat ze de noties 'natie' en 'volksaard' als een soort natuurlijke categorieën opvatten. Ook heden ten dage wordt het begrip 'nationale identiteit' vaak nog ten onrechte als een vanzelfsprekende grootheid gehanteerd. Zelfs onder de relatief homogene Westeuropese landen is het aantal werkelijke natie-staten miniem. Een staat met een homogene bevolking en een homogene cultuur is geen vanzelfsprekendheid, maar het resultaat van een langdurige en gecoördineerde inspanning. De bevolkingen van de huidige Europese staten werden niet met een 'nationale identiteit' geboren, - ze moesten die identiteit *aanleren*. De vorming van moderne, homogene staten vereiste een economische integratie van de verschillende regio's en de algemene verspreiding van de officiële landstaal naast, of in plaats van, de lokale dialecten. Dit proces liep aanvankelijk vooral via de scholen en de literatuur, maar in de twintigste eeuw in toenemende mate ook met behulp van de massamedia (zo hechte Mussolini groot belang aan de radio, niet alleen als instrument van indoctrinatie, maar ook als bindende factor). Een succesvol proces van *nation building* omvat de effectieve verspreiding van een homogene nationale cultuur via onderwijs en massamedia, en de onderdrukking of zelfs vernietiging van concurrerende nationalismen die aan (delen van) de bevolking kunnen appelleren. (Connor 1972: 336) Deze culturele homogeniteit, met name op het gebied van de landstaal, is een eerste vereiste voor efficiënte communicatie en een op groei van productie en kennis gebaseerde industriële maatschappij. Het nationalisme is dan ook geen voorbijgaand fenomeen zoals sommige hoopvolle marxistische wetenschappers (bijvoorbeeld Hobsbawm 1990) nog altijd geloven, maar een blijvende kracht. Een homogene nationale cultuur is een essentieel onderdeel van de economische infrastructuur, en dit geeft het nationalisme als politieke factor haar kracht, ondanks zijn ideologische

zwakte, en ondanks de steeds hechtere inter- en transnationale economische vervlechting. (Gellner 1983)

De andere romantische term, 'cultuur', is in de dagelijkse omgang en in de sociale wetenschappen een even fundamentele als onbegrepen notie. Een deel van de problematiek ervan ligt in zijn meerduidigheid: enerzijds geeft hij een normatief ideaal van elitecultuur aan, anderzijds duidt hij meer beschrijvend op de materiële produkten en de gewoontes van een gegeven groep mensen. In geen van beide opzichten lijkt 'cultuur' echter een erg bruikbare analytische notie. Cultuur-als-ideaal verbergt de vraag om *wiens* idealen het eigenlijk gaat, en algemeen voor 'typische cultuurprodukten' aangeziena zaken zoals handgeknoopte tapijten, klederdracht en volksdansen zijn vooral onderdelen van een premoderne folklore, dat wil zeggen van een dwangmatig in stand gehouden *oudere* cultuurfase.

Als alternatief zou ik een op Gramsci (1971) en Wolf (1982) geïnspireerde cultuurnotie in termen van hegemonie willen formuleren, en de nadruk op taal willen leggen. De nationale taal is namelijk, zoals hierboven al aangegeven, verreweg het belangrijkste culturelement in moderne staten. (2) Zo'n nationale taal is altijd het produkt van een bewuste inspanning; de met de staat verbonden intellectuelen (leraren, schrijvers enzovoorts) spelen een fundamentele rol in de verspreiding en algemene acceptatie van de opgelegde normen van 'correct taalgebruik'. Soms gebeurt dit met behulp van dwang, maar meestal is er sprake van een min of meer vrijwillig proces, waarin grote delen van de bevolking de als prestigieus geziene taalvormen overnemen. Met andere woorden, een nationale cultuur is historisch gegroeid en gevormd, en uitdrukking zowel als instrument van de hegemonie van de dominante bevolkingsgroepen en elites. Merk op dat een nationale cultuur niet noodzakelijkerwijs de idealen van één overheersende sociale *klasse* tot uiting brengt: een cultuur ontstaat door toedoen van een 'constellatie van elites' met politieke, economische, of ideologische invloed, in een proces van onderhandeling, concessies en conflicten. Gramsci benadrukte het vrijwillige karakter van hegemonie als tegenhanger van dominantie (dat wil zeggen overheersing zonder inspraak); hieronder zullen echter ook enkele gevallen worden besproken van de manier waarop een cultuur of een taal kan worden *opgelegd*, met allerlei gradaties van sociale, economische en zelfs fysieke dwang.

Door culturen niet op te vatten als primitieve noties, of als in isolatie gegroeide organische gehelen, maar als produkten van concrete sociale en politieke verhoudingen wordt hun veranderende en veranderbare karakter beter zichtbaar. Dit impliceert niet dat culturele identiteiten *volstrekt* subjectief zijn of noodzakelijkerwijs ook als toevallig en oppervlakkig worden *ervaren*; de heftigheid van recente nationalistische conflicten toont het tegendeel. Vorming en articulatie van groepsidentiteit berusten echter in belangrijke mate op keuze, interpretatie, en manipulatie van etnische 'feiten' zoals de taal die de bevolking spreekt. Daarbij spelen vragen als: wordt een bestaand dialect tot landstaal verheven of wordt er een geheel nieuwe 'kunstmatige' standaard gecreëerd; welke streek-

---

2 LoPiparo 1979 maakt duidelijk dat Gramsci's preoccupatie met taal een fundamentele rol speelde in zijn ontwikkeling van het hegemoniebegrip.

dialecten gelden nog als dialecten van de nationale taal; en hoe wordt de standaardtaal efficiënt over de bevolking verspreid? (3)

Ik geloof dat er tenminste drie opzichten zijn waarin de romantische noties van 'nationale identiteit' en 'cultuur' een fundamentele, en mogelijk storende, rol in de discussie over vreemdelingen spelen. Ten eerste wordt staatsburgerschap in een aantal West-Europese landen zoals Duitsland grondwettelijk gedefinieerd in termen van afstamming, niet van bijvoorbeeld geboorte of verblijfsduur. (Zie Habermas 1993 voor een kritische beschouwing van dit principe.) Hierdoor krijgen 'Volksduitsers' van wie de voorouders soms al honderden jaren in Polen of Rusland geleefd hebben, en die soms geen woord Duits spreken, automatisch een Duits paspoort, maar kinderen van Turkse arbeidsmigranten die in Duitsland geboren en opgegroeid zijn blijven 'vreemdelingen' zonder Duitse nationaliteit of stemrecht. (4) Ook in landen waar het staatsburgerschap niet in dergelijke termen wordt gedefinieerd gelden vreemdelingen als individuen die niet passen in een nationale cultuur die als natuurlijk en onveranderlijk wordt opgevat. Een romantische definitie van burgerschap gaat stilzwijgend voorbij aan een inspannend en allerminst vanzelfsprekend proces van staatsvorming.

Ten tweede is de 'nationale cultuur' in Nederland en andere West-Europese landen in de afgelopen honderdvijftig jaar zo sterk in het onderwijs en massamedia verworteld geraakt, dat de inrichting daarvan meer als een bijna natuurlijk gegeven wordt opgevat dan als iets wat verandert en veranderd kan worden. Migranten hebben relatief weinig toegang tot deze primaire instrumenten van hegemonie - en dan nog voornamelijk in zoverre ze zich aan de al bestaande dominante cultuur aanpassen.

In de derde plaats arriveren migranten in West-Europa met een 'eigen nationale identiteit' die *eveneens* het produkt is van inspanningen tot *nation building* van de elites in hun land van herkomst. Bovendien wordt het proces van 'nationale integratie' in het land van herkomst vaak gewoon voortgezet in het land van migratie. Zo kan een Turk in Nederland Turkse kranten kopen, deelnemen aan Turkse organisaties en culturele evenementen, en sinds enkele jaren ook zes uur per dag programma's van de Turkse staatstelevisie ontvangen. Met andere woorden, migranten blijven vaak ook in hun 'tweede vaderland' onder invloed staan van alle middelen van hegemonie waarmee de dominante staatscultuur en -ideologie zich voortdurend aan de bevolking presenteren. Door de taalbarrières zijn deze media grotendeels ontoegankelijk voor de andere bevolkingsgroepen, zodat de verschillende nationale culturen grotendeels gescheiden blijven.

Het niet onderkennen van de historische toevalligheid van nationale identiteit belemmert het zicht op de werkelijke problematiek. De grootste uitdaging van het nationa-

---

3 Deze korte discussie is een eigenlijk ontoelaatbare oversimplificatie; ook de wat eenzijdige nadruk op de rol van consensus zou genuanceerd moeten worden. Zie hiervoor bv. Bader (1991: hoofdstuk VII) en Hannerz (1992), waarin meer aandacht wordt besteed aan de invloed van staat en media op de 'stroom van de cultuur', en vooral ook aan de centripetale kracht van subculturen. In de voorbeelden hieronder krijgen de aspecten van dwang (bv. assimilatie) en verzet meer aandacht.

4 De dramatische gebeurtenissen in Solingen en elders brachten bondskanselier Kohl er in juni 1993 toe om te overwegen Turken die langdurig in Duitsland hadden gewoond het recht op de Duitse nationaliteit te geven.

lisme als ideologische vanzelfsprekendheid is natuurlijk de recente *ethnic revival*: paradoxaal genoeg leidde het moderniseringsproces, met zijn grotere sociale mobilisatie en de verbetering van onderwijs en communicatie tussen de verschillende delen van een land, vaak niet tot een homogener nationale cultuur, maar juist tot een groter bewustzijn van regionale en etnische verschillen. (Connor 1972: 343) In diverse delen van bijvoorbeeld Spanje en Italië is altijd een sterk regionaal bewustzijn blijven bestaan, en neemt in de laatste jaren het gebruik van (tot dusver alleen gesproken) streekdialekten als schrijf- of cultuurtaal (dat wil zeggen als medium van onderwijs, literatuur en journalistiek) sterk toe. Ook dit etnische nationalisme is dus fundamenteel modern: het legitimeert zichzelf als verdediger van een 'traditionele' cultuur, maar in werkelijkheid propageert het een *moderne*, met behulp van onderwijs en massamedia gevormde etnische identiteit. Op eenzelfde manier kan een migrant een 'dubbele nationale identiteit' hebben, maar beide identiteiten zijn modern.

Vreemdelingen zijn pas in het recente verleden tot een structureel probleem geworden, als gevolg van de botsing van concurrerende moderne nationalismen die streefden naar de hegemonie over de bevolking. Door de sterkere verbinding van staat en nationale cultuur in onderwijs en media werden degenen die *cultureel* niet in de natie pasten ook *politiek* tot vreemdelingen. In de Europese landen begon men ze pas na de Eerste Wereldoorlog als problematisch te ervaren, door de massale toevloed van Armeniërs, Russen, Joden en Volksduitsers die uit hun woonplaatsen verdreven waren, en niet in de al goeddeels afgebouwde Westeuropese staten pasten. (5) Maar vreemdelingen komen hier met een geschiedenis, en hun geschiedenis 'hier' valt niet los te zien van hun geschiedenis 'daar': vluchtelingen die in Nederland arriveren waren dikwijls ook al in hun land van herkomst tot 'vreemdeling' gedegradeerd. Enkele voorbeelden:

De Armeniërs hadden eeuwenlang zonder al te grote problemen in het multi-etnische, multireligieuze Ottomaanse Rijk geleefd. Als handelaren en regeringsambtenaren vervulden ze ook belangrijke economische en sociale functies. In de negentiende eeuw verbeterde het onderwijs voor Armeniërs sterk, en raakte een vernieuwde vorm van de Armeense schrijftaal onder grotere aantallen van hen verspreid. Tegelijkertijd begonnen de beter opgeleiden onder hen te ageren voor nationale erkenning en gelijke rechten, geïnspireerd door Europese nationalistische ideeën en door de Griekse onafhankelijkheidsstrijd. Na de Jong-Turkse revolutie (1908) bestond kort de hoop dat alle etnische groepen van het Ottomaanse Rijk als gelijken in een nieuwe moderne staat zouden leven, maar in 1913 kwam via een staatsgreep een driemanschap aan de macht dat de Jong-Turkse idealen in een extreem-nationalistische vorm wilde realiseren. De niet-Turkse, niet-islamitische Armeniërs stonden dit programma in de weg en daarom besloot het triumviraat om, onder de dekmantel van veiligheidsmaatregelen tijdens de Eerste Wereldoorlog, deze barrière politiek en fysiek te verwijderen. In het voorjaar van 1915 werden alle Armeniërs in het Ottomaanse leger gearresteerd en vrijwel zonder uitzondering doodgeschoten. Kort daarop begon men met de massale deportatie van Armeniërs uit hun woonplaatsen, met als officiële doelstelling hun relocatie in het gebied langs de

---

5 Zie Arendt 1968: 277 e.v. voor een uitgebreidere beschrijving van de problemen die in Europa ontstonden door de massale toevloed van statenlozen in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog.

Eufraat. In werkelijkheid werd juist alles in het werk gesteld om te zorgen dat zo min mogelijk gedeporteerden deze bestemming bereikten. Als resultaat hiervan kwamen naar schatting tussen de één en anderhalf miljoen Armeniërs om en spelen ze als etnische groep in de republiek Turkije geen rol meer. (Hovannisian 1992; Ahmad 1993) Kort daarop werden overigens de Koerden het voornaamste slachtoffer van het Turkse proces van natiebouw.

Een vergelijkbaar, maar minder dramatisch proces leidde eind jaren zeventig tot de komst van grote aantallen Assyriërs uit Zuidoost-Turkije (abusievelijk ook wel christen-Turken genoemd) die asiel in Nederland zochten. In de Turkse media werd het Cyprus-conflict met Griekenland, ter legitimatie van de Turkse invasie in 1974, voorgesteld als een strijd tussen moslims en christenen, wat leidde tot een sterker benadrukken van de islam in het onderwijs en de media en een sterker anti-christelijke stemming onder delen van de bevolking. De Assyriërs werden dus in zekere zin tot 'vreemdelingen' door veranderende opvattingen van de Turkse nationale identiteit.

Soms zijn hier arriverende vluchtelingen zelfs letterlijk tot vreemdeling geworden in hun geboorteland: in november 1962 werden ongeveer 150.000 Koerden in Syrië tijdens een volkstelling van hun staatsburgerschap beroofd, en tot '*ejnebi* (Arabisch voor 'vreemdeling') verklaard. Officieel heette het dat ze in de jaren twintig en dertig illegaal het land waren binnengekomen vanuit Turkije, maar de grote aantallen christenen die in dezelfde periode in Syrië waren neergestreden werden ongemoeid gelaten, omdat ze geen politieke bedreiging vormden. De Koerden werden gezien als een mogelijke vijfde colonne van Israël, en los daarvan was er in 1961 in het buurland Irak een Koerdische opstand uitgesproken - een ernstige uitdaging van het Arabische nationalisme dat in deze tijd tot de dominante ideologie in diverse Arabische landen was geworden. Veel Koerden die al een Syrisch paspoort hadden ontvangen moesten dit weer inleveren; in plaats daarvan kregen alle statenlozen een groot oranje-rood vel papier dat vermeldt dat ze '*ejnebi* zijn. Ze mogen geen huizen of grond bezitten; ze kunnen niet voor de wet trouwen, dus hun kinderen zijn eveneens '*ejnebi*; ze kunnen geen gebruik maken van staatsfaciliteiten zoals voedselbonnen, medische verzorging of hoger onderwijs. Maar al zijn ze geen Syrische staatsburgers, ze mogen het land ook niet verlaten - en wanneer ze in Nederland asiel proberen te zoeken riskeren ze het verwijt dat ze hier 'zonder geldige papieren' zijn gekomen.

Met andere woorden: wie hier in Nederland als 'vreemdeling' arriveert is doorgaans in het land van herkomst ook al tot een vreemdeling geworden. Wie naadloos in de sociale, economische en politieke structuur van zijn vaderland past zal geen behoefte hebben om dat te verlaten. (6) De vraag wie wel en wie niet in de nationale cultuur past, is in laatste instantie van politieke aard, en kan dan ook niet los gezien worden van de bestaande machtsverhoudingen.

---

6 Zelf geloof ik niet dat er een strikt onderscheid tussen politieke en economische vluchtelingen te maken valt; een nadere beargumentering van dit punt zou hier echter te ver voeren.

III. De vreemdeling op school

Na deze wat algemenere opmerkingen wil ik de discussie toespitsen op enkele groepen 'vreemdelingen' in Nederland en hun heterogene sociaal-economische achtergronden. Door het negeren van deze achtergronden worden ze ten onrechte vaak over één kam geschoren. Ik zou twee voornaamste categorieën migranten willen onderscheiden. (7) De eerste, en grootste, groep wordt gevormd door de arbeidsmigranten die sinds de jaren zestig naar Nederland zijn gekomen. De bij deze migratie betrokken personen waren doorgaans afkomstig uit de armere en slecht opgeleide bevolkingsgroepen van het platteland; soms kwamen ze naar Nederland na een 'tussenstap' in een van de plaatselijke grote steden. Voor de wet zijn ze in meerderheid Nederlanders (met beperkingen) geworden. Maatschappelijk zijn ze echter nauwelijks geïntegreerd, en het ziet er niet naar uit dat dit binnen afzienbare tijd zal gebeuren. Integendeel: de Nederlanders, maar ook de beter opgeleide stadsbewoners in Turkije en Marokko, kijken doorgaans op ze neer, deels vanwege hun boerse of ongeschoolde afkomst, maar deels ongetwijfeld ook vanwege het weinig prestigieuze werk (zoals fabrieksarbeid en schoonmaakwerk) dat ze vaak doen. In reactie verschuilen ze zich achter de waarden van 'het dorp' en creëren ze een 'traditionele' cultuur die in werkelijkheid op de verworvenheden van 'de stad' berust: een typische vorm van sociale mobiliteit dankzij een grotere toegang tot de media van de 'hoge' cultuur van de stad die tot dan toe ontoegankelijk voor ze was. Turkse en Marokkaanse jongeren klagen er soms over dat hier de sociale controle op naleving van religieuze en andere gebruiken, zoals het vasten tijdens de Ramadan, veel sterker is dan in de dorpen waar ze vandaan komen. Met andere woorden: ook in dit geval is de positie van 'vreemdelingen' in Nederland een soort uitvergroting van die in hun land van herkomst.

Een specifieke subgroep van deze eerste groep migranten wordt gevormd door de illegale werknemers, vaak jonge alleenstaande mannen die voornamelijk actief zijn in de confectie en in de tuinbouw. Als groep zijn ze nog zwakker, en individueel hebben ze nog minder rechten, dan de legale arbeidsmigranten. Betrouwbare cijfers over hun aantallen zijn natuurlijk niet voorhanden, maar alleen al in Amsterdam lijkt het aantal illegalen alleen al uit Turkije dichter bij de 10.000 dan bij de 1000 te liggen. De meesten van hen verrichten arbeid tegen lage lonen, en onder arbeidsomstandigheden die voor geen autochtone werkzockende acceptabel zijn. Bovendien houden ze zich rustig: ze zorgen er, uit angst voor uitwijzing, voor om niet nodeloos de aandacht van de politie te trekken, en zullen dus niet gauw protesteren tegen de ongezonde werkomgeving, de lage lonen, of de willekeurige ontslagen waaraan ze dikwijls blootstaan.

De tweede groep migranten bestaat uit de politieke vluchtelingen, die in de regel afkomstig zijn uit de steden, beter zijn opgeleid dan de arbeiders, en met geheel andere verwachtingen naar Nederland komen. Anders dan de eerste groep hebben zij vooral de

---

7 Vanzelfsprekend is deze tweedeling een sterke vereenvoudiging: enerzijds overlappen de beide groepen elkaar en anderzijds gaat hij voorbij aan de enorme aantallen vreemdelingen uit West- (en Oost-) Europa en Amerika die zich om diverse redenen in Nederland hebben gevestigd, maar vrijwel nooit tot de problematische groepen worden gerekend. Zie Muus 1993 voor fijnere onderscheidingen en meer details.

neiging om zich tegen het land van herkomst af te zetten en de 'westerse waarden' te omhelzen. Ook in hun land van herkomst behoorden ze vaak al tot de hogere klassen die meer in contact staan met de westerse cultuuruitingen (en die zich de dure reis naar het buitenland konden permitteren). Hun aantallen zijn in Nederland beduidend kleiner dan die van de eerste groep.

De politieke discussie in Nederland gaat grotendeels voorbij aan de beweegredenen van beide groepen migranten: ze richt zich momenteel voornamelijk op de vragen hoe we die enorme aantallen illegalen kwijt kunnen raken en hoe de immense stroom vluchtelingen effectief valt in te dammen door strengere toelatingsprocedures. Maar deze discussie, gebaseerd op het argument dat 'Nederland al vol is', gaat grotendeels voorbij aan de politieke en economische oorzaken van deze toevloed. Pogingen om van Europa een fort te maken dat politiek, economisch en demografisch van de wereld is afgesloten zijn, daarom even kortzichtig als kansloos. (8)

De hoopvolle gedachte dat de migranten zich op termijn naadloos in de Nederlandse maatschappij zullen inpassen is een illusie. Enerzijds zal hun aantal blijven toenemen door gezinshereniging en huwelijken tussen in Nederland geboren en opgegroeide kinderen van migranten en partners uit de landen van herkomst; anderzijds zullen ook economische en demografische ontwikkelingen tot een voortdurende migratiedruk leiden. Met name de illegale werknemers, als groep zwak en bedreigd, doen soorten werk waaraan momenteel een grote behoefte bestaat, en die behoefte zal de komende jaren ook aanwezig blijven. Prognoses van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Geurts e.a. 1992) suggereren een sterke vergrijzing van de Nederlandse bevolking in de komende decennia, waardoor geleidelijk een grotere druk op de sociale voorzieningen voor ouderen en arbeidsongeschikten zal ontstaan. Er zal daardoor een grote behoefte aan jongere arbeidskrachten blijven bestaan voor met name minder geschoold werk, maar ook om bijvoorbeeld de sociale premies te kunnen opbrengen. Tegelijkertijd zal de aantrekkingskracht van de rijke geïndustrialiseerde landen op de minder ontwikkelde landen groot blijven, tenzij die landen zich economisch voldoende ontwikkelen. De sterkte van deze migratiedruk zal dus in belangrijke mate samenhangen met de economische ontwikkeling van de betrokken landen.

Naar alle waarschijnlijkheid zullen dientengevolge de specifieke problemen van de 'eerste generatie-migrant' zich steeds blijven herhalen. Het is een illusie te denken dat de enorme aantallen 'vreemdelingen' op den duur geïntegreerd zullen raken en onzichtbaar zullen opgaan in 'de Nederlandse cultuur'. De steeds hernieuwde invoer van niet-Nederlandse individuen en cultuurelementen vormt een permanent element van 'vreemdheid' in onze samenleving, en beleid zal zich op deze realiteit moeten baseren. Een dergelijk beleid ontbreekt momenteel: Nederland is wel een immigratieland, en zal dat voorlopig ook blijven, maar geen multiculturele samenleving. Zoals gezegd heeft de dominante, 'autochtone' cultuur 150 jaar de tijd gehad om haar hegemonie in onderwijs en media te implementeren, en ze lijkt niet bereid om haar vanzelfsprekende status prijs te geven. Verstoopt op de minst bekeken uren bestaan er nog wel enkele programma's

---

8 Najaar 1993 stond in *NRC-Handelsblad* echter een uitwisseling van artikelen over de ondeugdelijkheid van het 'Nederland-is-vol' argument.

voor migranten op de staatstelevsie, maar dit zijn eilandjes van migrantencultuur die grotendeels onopgemerkt blijven door de 'autochtone' bevolking.

Hier zal misschien tegenin worden gebracht dat er momenteel al afdoende voorzieningen voor migranten zijn: er zijn diverse zelforganisaties op lokaal en landelijk niveau, en migrantenkinderen kunnen enkele uren per week 'Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur' (OETC) krijgen. Ik wil hier kort naar dit laatste onderwerp kijken, vooral gezien de fundamentele rol van taal in de vorming en handhaving van 'culturele identiteit'.

Het OETC-beleid lijkt nooit het doel te hebben gehad om een multiculturele samenleving te creëren: onderwijs in de moedertaal staat minder in dienst van de vorming van een eigen culturele identiteit dan van een succesvolle integratie in de homogene dominante Nederlandse cultuur. (9) Al wordt er soms lippendienst bewezen aan het bewaren van de eigen identiteit als doel op zichzelf, het feitelijke beleid is primair op integratie gericht. Het benadrukken van de eigen cultuur wordt slechts als bevorderlijk gezien voorzover het 'tot een beter zelfbeeld' en daardoor tot een betere aanpassing aan de Nederlandse omgeving leidt. Veelzeggend wordt OETC alleen zinvol geacht voor de eerste en tweede generaties. (*Beleidsnotitie OETC 1991*, p. 15) Hierin verschilt het Nederlandse overheidsbeleid wezenlijk van dat in bijvoorbeeld Zweden, waar overigens naar verhouding meer vluchtelingen dan arbeidsmigrantten wonen. Uitgangspunt van het Zweedse beleid is dat degenen die dat willen hun eigen cultuur moeten kunnen bewaren; diverse, ook numeriek kleine, groepen hebben zodoende met succes voor eigen voorzieningen gepleit. Elke binnenkomende migrant krijgt een verplichte cursus Zweeds van een jaar en er zijn faciliteiten voor moedertaalonderwijs in 64 (!) talen.

Een ander kenmerk van de officiële Nederlandse houding is het eenrichtingsverkeer dat het migrantenonderwijs beheerst. In beleidsnota's wordt herhaaldelijk gewezen op het belang van 'multicultureel onderwijs' voor alle leerlingen, maar deze met de mond beleden opvatting is nooit in daadwerkelijk beleid omgezet, zodat het initiatief voornamelijk aan de scholen wordt overgelaten.

Een derde kenmerk is de nadruk op de officiële landstaal in plaats van de thuistaal. De motivatie hiervoor is primair economisch ('het beperkte budget laat geen versplintering van het aanbod toe') en politiek ('er moeten goede betrekkingen met de desbetreffende landen bewaard blijven'). (*Beleidsnotitie OETC 1982-1983*, p. 8) Dit beleid komt erop neer dat de Nederlandse overheid de *nation building*-politiek van de landen van herkomst met haar eigen middelen voortzet en daarmee impliciet goedkeurt: de bestaande patronen van hegemonie en overheersing worden herhaald in het land van migratie. Zo wordt aan Marokkaanse kinderen als 'eigen taal' Standaard Arabisch onderwezen, een taalvariant die geen moedertaalsprekers heeft: in informele situaties spreekt men Marokkaans Arabisch of Berber. De moeilijkheden hiermee zijn welbekend; feitelijk moeten Marokkaanse kinderen, naast Nederlands en hun moedertaal, op school nog een taal leren. Maar al is de keuze voor deze variant van het Arabisch geenszins vanzelfsprekend, toch wordt hij vrij algemeen als de beste ervaren: veel Marokkanen zien het onderwijs

---

9 Mogelijk wordt in andere beleidsstukken meer aandacht besteed aan de vorming van een multiculturele samenleving; ik beperk me tot de situatie in het onderwijs.

in Standaard Arabisch als een essentiële toegangsweg tot de geschreven en religieuze cultuur.

Een ander voorbeeld: van de tientallen talen die in Turkije worden gesproken zijn er hier slechts drie landelijk erkend voor het OETC. Behalve Turks wordt in enkele steden ook Aramees en Armeens gegeven, op grond van het belang dat deze talen voor het behoud van de (christelijke) identiteit van de Assyriërs en Armeniërs zouden hebben. Blijkbaar hebben culturele argumenten hier zwaarder gewogen dan economische, want beide groepen zijn erg klein: in Turkije tellen ze hooguit 50.000 mensen, in Nederland enkele duizenden. Geheel anders staat het met de grootste niet-Turkse etnische groep in Turkije, de Koerden (mogelijk twaalf miljoen in Turkije, vele tienduizenden in Nederland). Dezen kunnen als 'moedertaal' alleen Turks leren, waardoor in Nederland de Turkse assimilatiepolitiek onverminderd wordt voortgezet. Ook werden vaak klakkeloos uit Turkije geïmporteerde lesboekjes gebruikt bij het OETC; pas in 1989 kwam het extreem-nationalistische karakter van dit materiaal onder de aandacht. Met andere woorden, het huidige OETC-beleid laat, deels door haar vasthouden aan de 'officiële landstaal', toe dat het 'land van herkomst' via de Nederlandse media en het Nederlandse onderwijs haar ideologische invloed op haar burgers blijft uitoefenen. Het 'bewaren van de eigen cultuur' is geen vanzelfsprekend begrip, zolang wordt vastgehouden aan de officiële, van regeringszijde opgelegde cultuur. Een moderne cultuur, zeker een nationale cultuur, wordt niet bewaard of doorgegeven maar geconstrueerd, en steeds opnieuw opgelegd met behulp van het onderwijs en de massamedia. Het Nederlandse beleid gaat minder uit van wat de etnische minderheden zelf willen dan van wat hun overheden graag willen.

Maar het fundamentele probleem rond de voorzieningen voor vreemdelingen in Nederland is hun eenrichtingsverkeer. Zoals gezegd is het OETC in principe alleen voor - de eerste generaties - migrantenkinderen bestemd; maar het lijkt me tijd om enkele van de fundamentele aannames achter het huidige beleid ter discussie te stellen. Gegeven het feit dat we ook in de toekomst blijvend met vreemde, met moderne middelen verspreide, culturen geconfronteerd zullen worden, zouden we onszelf en de vreemdelingen een dienst bewijzen door ons die culturen wat meer eigen te maken: een multiculturele samenleving kan verschillende nationale culturen omvatten in plaats van ze uit te sluiten en tot 'vreemd' te bestempelen. Dit kan op basis van concreet beleid gebeuren: de overheid zou dan ook de verwezenlijking van het multiculturele onderwijs, waarvan bijna iedereen de waarde zegt in te zien, eindelijk eens serieus ter hand moeten nemen; tot dusver ligt de verantwoordelijkheid hiervoor bij de scholen zelf, zodat grote variaties in de uitvoering ervan optreden. Concreet is de meest voor de hand liggende strategie het voor *alle* leerlingen (dus niet slechts voor eerste of tweede generatie-migrantenkinderen) invoeren van OETC-talen zoals Turks, Chinees of Arabisch als keuzevak. Als cultuurtalen doen ze niet onder voor Oudgrieks en Latijn, en ze hebben het voordeel dat ze nog steeds gebruikt worden. Als intellectuele uitdaging zijn ze eveneens waardevol: het leren van een niet Indo-Europese taal kan leerlingen een groter vermogen geven tot abstraheering en relativering van hun moedertaal, en daarmee van hun eigen wereldbeeld. Bovendien is goed lesmateriaal in principe al voorhanden, of zou dat moeten zijn, voor de leerlingen die nu OETC volgen.

De voordelen hiervan zijn duidelijk: de 'minderheidstalen' worden niet langer van het reguliere onderwijs gescheiden of geassocieerd met achterstand en minderwaardigheidsgevoelens en er ontstaat ruimte voor het soort tweerichtingsverkeer dat een werkelijk multiculturele samenleving kenmerkt. In beleidsnota's is al eens met zulke gedachten gespeeld (zie bijvoorbeeld de *Beleidsnotitie OETC 1991*, p. 12); maar helaas is het altijd bij spelen gebleven. Impliciet blijft de doelstelling van integratie het OETC beheersen, en het multiculturele onderwijs heeft nog altijd geen duidelijke vorm aangenomen. Maar gezien de hierboven beschreven demografische trends zou het misschien een goed idee zijn om eens wat meer vaart achter deze nog vage plannen te zetten.

Literatuur

- Feroz Ahmad. *The Making of Modern Turkey*. Routledge, Londen 1993.
- Hannah Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt Brace Jovanovich, Orlando 1968.
- Veit Bader. *Collectief handelen*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1991.
- Walker Connor, 1972 'Nation-Building or Nation-Destroying?' in: *World Politics* 24, 1972, p.p. 319-355.
- Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford 1983.
- Ben Geurts, André de Jong, Adri den Ouden, Gerrit Zalm *Ontgroening en vergrijzing in mondiaal perspectief*. Centraal Planbureau, Interne notitie 1992.
- Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks* (eds. Q. Hoare & G. Nowell-Smith). Lawrence & Wishart, New York 1971.
- Jürgen Habermas, 'Die Festung Europa und das neue Deutschland' in: *Die Zeit*, 28 mei 1993
- Ulf Hannerz. *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. Columbia University Press, New York 1992.
- Eric Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Richard Hovannisian, *De historische dimensies van de Armeense kwestie, 1878-1923*. Stichting Ararat, Amsterdam 1992.
- Julia Kristeva. *Étrangers à nous-mêmes*. Gallimard, Parijs 1988.
- Franco LoPiparo. *Lingua Intelletuali Egenomia in Gramsci*. Laterza, Bari 1979.
- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. *Beleidsnotitie Onderwijs in de Eigen Taal*. SDU, 's Gravenhage 1991
- Philip Muus. *Internationale migratie naar Europa*. Sua, Amsterdam 1993.
- Eric Wolf. *Europe and the People Without History*. University of California Press, Berkeley 1982.